

УДК 159.937:94:246.3:159.91

Олена Данілова

АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕРЦЕПЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ІКОНИ МЕТОДОМ ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

В роботі проаналізовано опосередковане сприйняття ікони через призму української художньої літератури XIX – XX ст. Виявлені основні елементи такого сприйняття та його опису. Розробляються подальші підходи для вивчення соціальної перцепції сакрального мистецтва – православної канонічної ікони.

Ключові слова: православна ікона, соціальна перцепція, контент аналіз, історична реконструкція.

Постановка проблеми. Православ'я і сьогодні продовжує залишатися хранителькою позачасових цінностей; забуття або руйнування цих цінностей означало б універсальну деградацію. Незважаючи на багатоконфесійність нашої держави, ми все одно живемо і розвиваємося в рамках певного психосемантичного простору цієї релігії. Одна з причин актуалізації соціальної перцепції Ікони, на наш погляд, пов'язана з виникненням певних інтересів не тільки до психології православної релігії, але і до нашої історичної спадщини, особливо сьогодні. Поза сумнівом, даному процесу сприяла відмова від системи атеїстичного виховання і визнання релігії як органічного становлення світової і національної культур. Мабуть, позначається і крах соціалістичних орієнтацій, цінностей, ідеалів, віри у світле майбутнє і пошуки деякої духовної підстави, необхідної для подальшого буття України.

В атмосфері кризи духовності знов актуалізується проблема сенсу і призначення церковного мистецтва, зокрема Іконопису. Відтак важливо розкрити його високу духовну місію. Серед феноменів духовної культури, в якому бачаться основи нашого майбутнього і наших дітей, ми виявляємо в соціальній перцепції Ікони, яка є для Православ'я "откровенням" Божим, висловленим мовою ліній і фарб, яке дане і всій Церкві, і окремій людині. "Якщо існує спосіб перевірити ступінь розвитку суспільства або, принаймні, його здатність до розвитку, то звичайно, цей спосіб полягає в з'ясуванні тих ідеалів, якими суспільство керується в даний історичний момент" [1]. Цей пророчий вислів великого письменника М.Е Салтикова-Щедріна став одним з головних критеріїв для нашого дослідження.

На наш погляд, ікона – дзеркало душі, а соціальна перцепція ікони – дзеркало епох. Явище світу ікон – це феномен віддзеркалення бажання осягнути і сприйняти Образ Божий. Процес сприйняття Ікони як священного об'єкту, а значить і сприйняття сакрального суспільством є найбільш яскравою ілюстрацією і показником рівня духовності нашого соціуму. Православна ікона – соборна, а соборність тобто цілісність, розглядають як фундамент державності (День Соборності України 22 січня проголошений одним з головних державних свят). З соборністю зав-

жди пов'язується питання про розуміння сенсу людського життя, про його духовний характер як корінь буття. У соборності бачать стрижень, що становить духовну енергію культури, опору, з якою можна відродити дух нашої країни, психологічне здоров'я нації, а значить – врятувати країну від бездуховності.

У зв'язку з цим виникає необхідність показати архетипні складові слов'янської культурної цілісності, звернувшись до її духовних витоків, тобто до життєвих підстав, бо, як відзначав великий філософ А. Ільїн, ніяка "зовнішня реформа не змінить, не врятує нас сама по собі, незалежно від внутрішньої душевно-духовної зміни людини". "...Все велике і священне йде зсередини" [2]. Потреба зрозуміти базові духовні цінності минулого, можливість їх реального відродження і функціонування в нинішній буттєвій ситуації і визначила цільове завдання даного дослідження.

Візантійський богослов, філософ, поет Іоанн Дамаскін перший систематизував, звів в цілісну концепцію вислови попередніх мислителів, батьків церкви про зображення, про образ і про ікону. Обґрунтовувавши необхідність зображень, ікон в релігійному ужитку, Іоанн виділяє наступні їх функції. Перш за все, дидактично-інформативна функція, тобто "зображення замінюють безграмотними книгами". Комеморативна функція, тобто образ – це нагадування, за допомогою якого при молитві, дивлячись на ікону, згадують Священе Писання. Ікона не замикає увагу глядача на самому собі, але зводить розум через тілесне споглядання до споглядання духовного, тобто виконує анагогічну функцію. Іоанн вважає, що ікони містять "Божу благодать", яка "завжди співприсутня зі святими іконами не по суті, але по благодаті і дії". Вона дається іконам Святим Духом і може проявитися у дії. Саме завдяки харизматичній функції ікони віруючі, на думку Дамаскіна, долучалися до зображених святих, освячувалися". Нарешті, ікона є уклінним чином – їй "поклоняються", її цілують, шанують як образ-оберіг. І адресовано це поклоніння не матеріальному в іконі, а її архетипу. На основі візантійських теорій образу і зображення староруські мислителі розробили свою самостійну мову, свою концепцію ікони. Найдетальніше вона була викладена тільки в кінці XV - початку XVI ст. у відомих "Словах" про ікони "Просвітителя" Йосипа Волоцького. Відзначмо, що зі всіх функцій православного образу на перший план він висуває уклінну, тобто культову, і вважає її найважливішою. Поклоніння в ідеалі може і повинно привести до контакту з духовним Абсолютом, до його містичного збагнення, де ікона є медіатором, виконуючи посередницьку функцію між людиною і Вищою Духовністю.

Зображення виконують у храмі і чисто декоративну функцію – вони прикрашають його. Знесилена духовним занепадом і розколом (зіткнення Петра I з патріархом Никоном XVII в.), поставлена під удар західних сповідань, РПЦ потрапила на два століття в державне рабство (Синодний період). Раціоналістичний струмінь проник у свідомість людей, спотворюючи розуміння сенсу культового образу. Ікона стає пред-

метом естетичного милування. У XVIII іконопис було майже витіснено з культурного середовища салонним релігійним живописом. З початку XIX ст. у суспільстві намітилася тенденція інтересу до минулому свого народу та його історії. Але на ікону, на жаль, дивилися поза контекстом віровчення, лише як на спадщину минулого.

Православна ікона, яка майже тисячоліття була виразником віри і життя народу, була частково піддана забуттю на 300 років. "Відкриття" ікони на початку XX сторіччя продовжувалося недовго, після революції 1917 року ікона знов була піддана забуттю. Для одних ікона є спадщиною далекого минулого, для інших – предметом естетичного милування, третіх же "відкриття" це штовхнуло до осмислення ікони. І потрібно думати, що довгий процес її поступового "відкриття" провіденціально розтягується до нашого часу. Якщо в забутті ікони позначився глибокий духовний занепад, то викликане катастрофами і потрясіннями духовне пробудження, загальне покаяння (канонізація царської сім'ї Романових, відновлення монастирів і храмів) спонукає знов до "відкриття" Ікони, до вивчення і розуміння її мови і психологічного сенсу. Для її характеристики знаходяться вже абсолютно інші слова. Починається проникнення в духовний сенс ікони. Вона сприймається не тільки як художня або культурна цінність, а як духовний досвід – "умогляд у фарбах", "німа впродовж багатьох століть ікона заговорила з нами тією мовою, якою вона говорила з віддаленими нашими пращурами" [3]. Незважаючи на величезну популярність мистецтва, а також іконопису, який є її частиною, виявилось, що психологічні закономірності сприйняття ІКОНИ досліджені абсолютно недостатньо.

Павло Флоренський, який належав до плеяди відомих філософів "Срібного століття", розглядав світ як єдине ціле, як єдину картину і реальність. Його "Іконостас" сфокусував головні думки і окреслив його світогляд, в якому головною проблемою є проблема зв'язку "двох світів" – "видимого" і "невидимого", "верхнього" і "нижнього" і межею якого є релігійний культ (межею цих двох світів у храмі є іконостас). На думку Флоренського, "Ікона – вікно в світ "Верхній" [4]. Святі отці вживали слово "ікона" в ширшому сенсі, ніж той, до якого ми нині звикли. Світ, створений Богом, вони розуміли як ікону Божу, як твір досконалого художника. Людина, згідно зі Священним Писанням, створена Богом "за образом Бога", "Бог створив людину за образом і подобою Своєю" – це парафраз 26-го вірша першої книги Священного Писання, який лежить в основі християнської антропології. В оригіналі цей вірш читається так: і казав Бог створимо людину за образом Нашим і за подібністю Нашою" (Бут.1,26). У наступному вірші читаємо: "І створив Бог людину за образом своїм, за образом Божим створив його" (Бут.1,27). З цих двох віршів і склався фразеологізм. Важливість і наявність такого прикладу зі словом "образ" у тлумачному словнику Даля [5] можна обґрунтувати двома міркуваннями. Перше слово "образ" лежить в основі християнських уявлень про людину – кожна людина несе в собі образ Божий. Друге в грецькому тексті Священного писання на місці російського слова

"ОБРАЗ" – слово "ІКОНА", таким чином, кожна людина є "Живою Іконою" Божою. За визначенням преподобного Максима Ісповідника – церква теж ікона. Храм і вівтар – це ікони царства Божого, небесного Єрусалиму і перетвореного космосу. Єпископ і священник – ікони Христа. Євангеліє є словесна ікона Христова. Такі види церковної словесності, як тропар і акафіст, проповідь або житіє суть словесні ікони – і за своїм змістом, за своєю композицією і структурою, за принципами відбору матеріалу і за своїм внутрішнім зв'язком зі світом невидимим, до якого вони спрямовані самі, до якого вони здатні приводити Людину. Можливість використання поняття "ікона" по відношенню до православних явищ виключно, а може й необмежено широкі: все ІКОНА, все ІКОНІЧНО [6]. Людина – жива ікона, таким чином, соціальна перцепція ікони, на наш погляд, – це ставлення до самої людини і в той же час ставлення людини до ікони, як до образу Першообразу, є нічим іншим, як прийняттям або неприйняттям сакрального, а сприйняття сакрального відображає рівень духовності в соціумі.

Психіка, згідно з теорією І.Г. Білявського [7], є своєрідним поєднанням образу і знаку. Отже, психіка – це мова. Згідно з концепцією В.П. Зінченка [8], перші медіатори – це слово, знак, символ, міф, а другі – це євангельська любов до ближньому. Разом вони становлять "духовну вертикаль виміру людського пізнання" (В.С. Солов'йов). Виходячи з даних постулатів, ікона – це символічна мова фарб – мова знаків. Ікона сфокусувала в собі знак, символ і міф. Ікона – образ Першообразу, СЛОВА, що воплотилося. Ікона – образ ідеальної особи. Ці положення є фундаментальними точками опори для нашого дослідження.

К. Юнг застосував науковий підхід до власної людської природи, він відкрив в людському "психе" образи колективного несвідомого, архетипів як "а ргіогі" складових частин всього життєвого досвіду, що ними детермінується. Архетип Божества в людському "психе" Юнг назвав терміном "Самість". Це іманентна мета становлення особи, і в той же час це сила, яка вабить людину до досягнення її інтегральної індивідуальності. Мету цю можна досягнути лише свідомістю, що вічно зростає, яка, завдяки постійному застосуванню і відповідному психічному процесові, намагається знайти зворотний шлях до свого власного джерела. Зважаючи на теорію Юнга, ми можемо зробити висновок, що дійсно, ідея Бога є архетипова, таким чином, Ікона так само архетипова, і ця ідея неминуче присутня у психіці кожної людини, але ми не в змозі робити висновок про існування божества за межами нації.

Людська психіка є цілісністю несвідомих і свідомих процесів, це саморегульована система, в якій відбувається постійний обмін енергією між елементами. Відособлена свідомість веде до втрати рівноваги і несвідоме прагне "компенсувати" однобічність свідомості [9].

Метою нашої роботи було дослідження феномена соціальної перцепції православної ікони в історичному генезисі (опосередковане сприйняття через призму художніх текстів українських авторів).

Об'єктом дослідження був феномен соціальної перцепції православної ікони в історичному генезисі.

Предмет дослідження – опосередковане сприйняття ікони через призму художньої літератури.

Гіпотеза дослідження: ікона – це форма культурної спадщини, її найбільш яскравий феномен, безпосередньо сакральний об'єкт для віруючої людини, в той же самий час Ікона є яскравим віддзеркаленням людської соціальної психіки. Ікона – відкрита динамічна система. Ікона – медіатор, що несе в собі посередницьку функцію (тобто, синергію – співпраці людини з Богом, іконопис – це форма найбільш адекватного виразу творчого взаємин Бога і людини, схвалена соборним розумом Церкви – каноном).

Згідно з концепцією І.Г. Білявського, саме вивчення текстів художньої літератури дозволяє реконструювати історичну епоху і на її фоні розглянути соціальну перцепцію Ікони, таким чином розглядаючи процес сприйняття в історичному генезисі [10].

Сприйняття ікони через призму художньої літератури ми досліджували, застосовуючи наступну схему: Світ автора + світ героя = світ читача. Для аналізу тексту ми обрали метод контент-аналізу. Для нас було важливо дослідити саме ті твори, в яких автор описує людину як "живу ікону". Яскравою ілюстрацією нашої гіпотези є текст, який ми проаналізували, застосовувавши метод історичної реконструкції, – художній роман "Диво" відомого українського письменника і, на наш погляд, справжнього психолога Павла Загребельного [11]. Саме цей автор, як дійсний художник Слова, яскраво описав "живу ікону" в образі свого головного героя Сивоока, який, за задумом автора, подарував світу Софію Київську. На наш погляд, перш ніж аналізувати текст, ми повинні звернутися до праць богословів і дати найбільш розгорнене поняття через призму теологічного підходу сакрального і семантичного значення СОФІЇ для об'єктивного аналізу і розуміння художнього тексту, де фігурує дане значення. Софія — перший і найтонший твір Божого промислу. Для тварного світу вона — осереддя творчої енергії, що запліднила, зокрема і мистецтво, тобто естетичну діяльність людини. На землі першим і головним носієм Софії для слов'янської православної свідомості виступає Божа Матір — жива посередниця між небом і землею, верхнім і нижнім. "Як Дух є Краса Абсолютного, так Богородиця є Краса Тварного", "миру слави" і "Нею прикрашена вся твар"[12]. Людське прагнення вловити і зберегти цю красу добре можна бачити в іконописному мистецтві. Саме у іконі міститься схема, плотського сприймання, "реконструкція" духовного досвіду, "невидимого світу", "розумної реальності". Ікона перебуває на вершині художньо-естетичних цінностей. Естетичне розуміється в поглиблено-містичному значенні, яке століттями складалося в православній культурі. Естетична сторона іконічного живопису є лише зовнішній вираз Краси. Найбільш важливі для нас архетипові образи втілені завдяки художній творчості іконописців в іконах, фресках, мозаїках і в архітектурних будовах. Втілення цих образів у

словесну форму ми можемо спостерігати в тексті вибраного нами роману. З прийняттям християнства Київська Русь перевернула свідомість народу і назавжди законсервувала архетипові образи язичництва в символічній формі в розумі і душі свого народу. Архетипові образи Юнга – Мати – велика земля, мудрий старець і т. д. і, звичайно ж, "Самість", що є ядром особи і фундаментом міфів, символів.

"Диво" – історичний роман, в якому сюжетна лінія простежується в двох ракурсах. Перший оповідний ракурс і перший часовий діапазон – IX століття, присвячено 45 рокам з життя Сивоока, автор зберігає фон всіх історичних подій, що відбуваються в той період (хрещення Русі).

Юний хлопчик Сивоок, вихований дідом Родимом, язичником, що робить богів на продаж, ввібрав, як цілющу вологу, любов до Божественної Природи. Сивоок увібрав у себе всі яскраві барви рідного краю. Дух свободи втілювався для нього у польоті птахів, у стрибках диких звірів. Саме ці образи вільного пересування по землі і в повітрі назавжди відобразилися в душі хлопчика, запах і краса барвінку – улюбленої квітки хлопчика (будучи іконописцем, розкішними "барвами" Сивоок мріяв прикрасити стіни храму Софії Київської, а в християнстві барвінок – символ особливої милості Цариці Небесної до подвижників Божих). Сивоок був наділений автором саме тими силами Великої Матері-природи, на лоні якої він виріс. Велика Мати-Природа – головний архетиповий образ Юнга, красиво і витончено втілювався в образі Сивоока, як пізніше за його стали називати – Божий Дар (ДАР – ХАРИЗМА, що позначає в християнській термінології дари святого Духу. Оскільки одна з найважливіших функцій ікони – харизматична, Сивоок, наділений даром з "Неба", виконав харизматичну функцію, по суті, своїм життям і діяльністю. Любов до правди його згубила, але в той же самий час і виправдала, тому що мовчанням ми зраджуємо Бога).

Другий часовий діапазон – XX сторіччя, де відображені 44 роки Бориса Отави. Вони оповідають про найбільш яскраві події сторіччя, що минуло: Велика вітчизняна війна, Велика відлига. За задумом автора, Борис також виконав свою харизматичну функцію, став Ангелом-хранителем собору Софії Київської.

Образ Богоматері в романі досяг свого найвищого художньо-естетичного розуміння і явився перед нами як сакральний феномен таємничого носія духовної енергії, божественної мудрості – Софії. Дві миті з історії великого собору, дві людські долі пов'язані з ним, дозволили авторові геніально відобразити авторську ідею народження Софії – Київською душею Київської Русі, храмом Божим людства.

Висновки. Ретельно аналізуючи текст роману, ми прийшли до висновку, що П. Загребельний і К. Юнг – дві сторони однієї медалі, що подарували світові свої ідеї, які до цих пір бентежать людський розум. Гіпотеза нашого дослідження знаходить своє підтвердження. Ікона є безпосередньо сакральним об'єктом для віруючої людини, в той же самий час вона є яскравим відзеркаленням людської соціальної психіки, оскільки є відкритою динамічною системою, це медіатор, що несе в собі

посередницьку функцію (тобто синергію – Богоспівкування). Матеріали і висновки даної роботи можуть сприяти розв'язанню проблеми відновлення історичної спадкоємності слов'янської думки, відродження кращих традиційних духовних феноменів вітчизняної культури і православ'я.

1. *Салтыков-Щедрин М.Е.* Полн.собр.соч. / М.Е. Салтыков-Щедрин. – М. : Правда, 1988. – Т.3. – 496 с.
2. *Ильин А.А.* Наши задачи. Историческая судьба и будущее России. Статьи 1948-1954г.г.: в 2-х т. / А.А. Ильин. – М., 1992.
3. *Шлеман А.* Исторический путь православия / А. Шлеман. – Нью-Йорк, 1954.– 378 с.
4. *Флоренский П.* Иконостас / П. Флоренский. – М., 1994. – 200 с.
5. *Даль В.И.* Толковый словарь / В.И. Даль. – Т.2. – М., 1996. – 614 с.
6. *Левахин В.* Икона и иконичность / В. Левахин. – СПб, 2002.- 220 с.
7. *Белявский И.Г.* Исповедь пасынка века и немного исторической психологии / И.Г. Белявский, А. Н. Кишинская. – Одесса. : ОКФА, 1997. – 472 с.
8. *Зинченко В.П.* Культурно-историческая психология: опыт амплификации / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – № 4, 1993. – С. 23.
9. *Юнг Карл.* Архетип и символ / Карл Юнг. – М. : Канон, 1991. – 62 с.
10. *Белявский И.Г.* Проблемы социальной перцепции в исторической психологии: Психология межличностного познания / И.Г. Белявский. – М, 1981.
11. *Загребельний П.* Диво / П. Загребельний. – К. : Дніпро, 1982. – 623 с.
12. *Флоренский П.А.* Столп и утверждение Истины / П. Флоренский. –М., 1914-1918. – 276 с.

The icon perception is analyzed in work indirectly, through the dramatics of Ukraine literature of XIX – beg. XX cc. The basic elements of such perception and description are discovered. The further investigation approaches for the social perception of the sacral art – the orthodox canonical icon – are worked out.

Keyword: *ortodox icon, social perception, content analyses, historical reconstruction.*